

ским «to be», и по свойствам выражаемости формы продолженного настоящего времени (dawamlı házirgi máhál), является разнообразная морфологическая маркированность всех его личных форм в обоих числах,

б) отличающийся порядок слов, который представляется по схеме: смысловой глагол+ вспомогательный глагол+ личные окончания

(tiyqargı feyil+ kómekshi feyil+ betlik jalǵaw) оқır+atır+maп, который противопоставляется английскому образцу am+read+ing (вспомогательный глагол+ смыс.гл.+окончание обозначающее продолжительность)

в) во втором лице множественность, может быть обозначена: обоюдосторонне и подлежащим и окончанием множественного числа.

Литература

1. Greenberg J. Current trends in Linguistics. 1966.
2. Jacobson R. Shifters, verbal categories in English. ИЯШ/FLS 1974 #3.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз ва қорақалпоқ тилларидаги феъл лексик бирликлари хусусиятлари баён этилган. Муаллиф қорақалпоқ ва инглиз тилидаги феълларни қиёслаган, шунингдек, уларнинг классификациясини белгилаб ўтган. Унда ёрдамчи феълларнинг лексик ва грамматик қўлланилиши бўйича қорақалпоқ ва инглиз тилларидан мисоллар келтирилган. Шунингдек, муаллиф ҳар хил тил оилалариса мансуб бўлган тилларда феълларнинг лексик-семантик, лексик-грамматик хусусиятларини очиқ беришга ҳаракат қилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности глагольных лексических единиц в английском и каракалпакском языках. Автор сопоставляет глаголы каракалпакского и английского языков, а также приводит их классификацию. В работе приведены примеры на вспомогательные глаголы, а также их лексическое и грамматическое употребление как в каракалпакском, так и в английском языке. Автор ставит задачу, тщательно в сопоставительном плане раскрыть лексико-семантические и лексико-грамматические качества глагола в этих двух разнотипных языках.

SUMMARY

The article deals with the features of verb lexical units in the English and Karakalpak languages. The author compares the verbs of the Karakalpak and English languages and gives their classification. The author gives examples of auxiliary verbs and their lexical and grammatical using in the Karakalpak and English languages. The author fulfils the task, to study in the comparative aspect all the lexical-semantic and lexical grammatical qualities of the verb in these two languages belonging to different systems, no matter how complicated they become.

НЕМИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ БҮЙРҢК МЕЙИЛДИҢ (ИМПЕРАТИВ) ЖАСАЛУҢЫНДАҒЫ УҚСАСЛЫҚЛАР ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

С.Т.Байниязова - ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

А.Т.Байниязов - ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: буйруқ майли, немис тили, қорақалпоқ тили, феъл, буйруқ гаплар, қиёсий метод, олмош.

Ключевые слова: повелительное наклонение, немецкий язык, каракалпакский язык, глагол, повелительное предложение, сравнительный метод, местоимение.

Key words: imperative mood, German language, Karakalpak language, verb, imperative sentence, comparative method, pronoun.

Биз бул мақаламызда немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық формаларындағы уқсаслық хәм айырмашылықлар ҳаққында сөз етемиз. Салыстырылып атырған еки тилде де буйрық формаларында тыңлаўшыны бир нәрсени ислеўге, орынлаўға, атқарыўға усыныс етеди, соның менен бирге оның мазмунын ҳәр түрли кескин буйрық, өтиниш, кеңес, мәсләхәт, тилек, шақырық хәм тағы басқа мәнилерге ийе болады. Салыстырылып атырған немис тили хәм қарақалпақ тиллериндеги буйрық мейилинде интонация үлкен роль ойнайды. Буйрықтың мазмунына қарай буйрық формаларының ақырына үндеў белгиси ямаса нокат қойылыўы мүмкин.

Егер буйрық кескин тон менен айтылса, үндеў белгиси, ал басқа жағдайларда нокат қойылады. Бул жағдай еки тилге де тән болып есапланады. Немис тилинде буйрық формасы екинши бет бирлик хәм көплик, биринши бет көплик хәм сыпайы формасына ийе болады. Ал қарақалпақ тилинде болса биринши бет бирлик хәм көплик, екинши бет бирлик, көплик хәм сыпайы формасы, үшінши бет бирлик хәм көплик формаларына ийе.

Еки тилде де ис-хәрекет хәзирги хәм келер мәхәлде қолланылады. Бундағы еки тилдеги айырмашылық қарақалпақ тилиндеги буйрық мейилдиң үш беттеги берилиўи болса, ал, немис тилинде ондай емес.

Немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық екинши бет бирлик сан формаларында да бериледи.

Der Steppenadler sprach:

“Sei deshalb nicht traurig”.

“Bruder, steig auf meinen Rücken!” (K.R)

-Оның ушын қапа болма.

-Аға арқама мин деди.(Қ.қ.ертеклери)

Буйрық гәплердиң бул түриниң еки тилде де уқсас тәреплери соннан ибарат, олардың екеўинде де феїил хеш қандай қосымта қабылламастан, феїил түбиринен жасалады. Екинши уқсас тәрепи, немис тилинде де, қарақалпақ тилинде де бетлик алмасығының екинши бет формасы феїил қолланылыўы ямаса түсирип қалдырылыўы да мүмкин. Бизиң пикиримизше, егер тыңлаўшылар саны бир неше болып, сөйлеўши солардың ишинен биреўин атап көрсетип, оның өз алдына буйрық берген жағдайда алмасық баслаўыш

хызметинде қолланылады. Ол алмасық меншиклескен атлық пенен де алмасыуы мүмкин. Бундай жағдайда меншиклескен атлық қаратпа сөз (бұйрық берилип атырған адамның аты) фэйил сөзден алдын да, кейин де турыуы мүмкин. Айырым жағдайларда, бетлик алмасығы да, меншикли атлық та қолланылыуы гезлеседи [1:32]. Бул еки тилге де бирдей тән қубылыс болып табылады:

“Mach es allein vor”. (E.St). “Nun, höre doch, Maud,” began er wieder (B.K)

“Sag mir, wie man einen Deibel austreiben kann”.

“Sag du die Hausaufgabe, Tinko”. (E.St)

- Жүр онда. Аяғыңды шеш те керегинди алып кетебер!

- Ендигиден былай бул сөзди тисіңнен шығарма! Сен бизлер менен жүр!

Мысаллардан көринип турғанындай, бұйрық формасының еки тилде яғный немис хәм қарақалпақ тиллерінде айырмашылығы сонда, немис тилинде фэйил биринши орында келсе, қарақалпақ тилинде гәптің басында да, ортасында да, хәттеки, ақырында да келе береді. Бул айырмашылық тиллердің өзіне тән болған өзгешелигинен болып табылады:

- Папкамды жибер, болмаса бақыраман!-деп жұлқылады.(Е.Ө. «Кумар»)

- Өйтпиз азарланба, сенің ұазыйпаң үсир - пирге пул жыйнау ғана емес, дәстүрди қорғау!

-Тойып ал, ғошшым,-деди өзіне жалт қараған автобустың айдаушысына.(Ш.Сейтов.)

Қарақалпақ тилинің немис тилинен өзгешеликлеринен тағы бири гәптеги бұйрық мазмунды жумсарту ямаса кескинлестіру мақсетлерінде шәрт мейилдің екінши бет бирлик формасында - саң,- сең, аффиксине - а,- ә, - о,- да, -са, - се, - ой, - өс, - сеш, - ши, - шы, сондай-ақ - ғой, - ғо жана пайларының қолланылыуы [2:34].

Бундай жанапайлар менен берілген формаларды немис тилине фэйилдің бұйрық формасына *mal, doch* жанапайларын қосыу арқалы беріуге болады:

Берегирек жақынлашы, саған да асылып жүрейик. (Е.Ө. «Кумар»)

-Ал қызым, бара ғой, және бирде келерсең,-деп оны жаңағыларға тийгизбей, қорғашалап, шығарып салды.(Е.Ө. «Кумар»)

“Қаңғырып қалған ийтимди айтсаңа!”(О.Б.Беруний)

Sag mal, wo bist du gewesen? Айтшы, сен қаяқларда жүріпсең? (Б.К)

Салыстырылып атырған еки тилде де екінши бет бұйрық формасы хұрмет-сыйласық мазмунында келип, немис тилинде үшінши бет көплик формасына ол алмасығы үлкен хәрип пенен жазылады, қарақалпақ тилинде болса екінши бет көплик (-ың,- иң, - иңиз,- ыңиз,- низ,) формасына сәйкес жасалады:

“Denken sie darüber nach. Ich lasse Ihnen bis morgen um fünf Uhr Zeit.” (B.K)

-Ешкини Ақтубаның бойына арқанлап қойың, - деди ақыры шыдамай.

-Жалынбайсыз, Нұрқасым сизлерге жалынады. (Ш.Сейтов)

Бұйрық мейили бұйрық фэйилинің екінши бет көплик формасынан жасалатуғын бұйрық формалар еки тилде де бирдей мазмунға ийе болып, жасалуы ұсылы бойынша да бир-бирине уқсас келеді:

Seht, ihr leute, seht ihn an, diesen alten wüfrich-Man.(E.St)

...Denkt an eure Frauen und kinder, denkt an euch selbst, denkt endlich auch einmal an Deutschland... (B.U)

- Турың жигитлер, еки саатыңыз питти! Саат үшке қарады. (Ш.Сейтов.)

Соны да айтып өтиу керек, қарақалпақ тилинің немис тилинен және бир айырмашылығы бұйрық мейилдің екінши бет көплик түрінде - иң, - ың аффикслерине - лар, - лер қосымталарының қосылуы:

- Той салтанатын баслап жиберіңдер! Атамның барлық дос - яранларына хабар беріңдер! – және басқа көп сөзлерди бұйырып таслады.(О.Б.«Беруний»)

Салыстырылып атырған еки тилде де немис хәм қарақалпақ тиллерінде биринши бет көплик формасы арқалы да бұйрық мәнісіндеги формалар бериледи деп айтып өткен едик.

Бундай жағдайда бұйрық мейил еки тилде де анықлық мейил формасы менен бериледи. Олардағы уқсаслық усы айтылған болып табылса, ал айырмашылық немис тилинде ис хәрекеттің ийеси қолланылады, ал қарақалпақ тилинде қолланылмауы мүмкин. Буннан тысқары, немис тилинде фэйил биринши, атлық екінши орында тұрса, қарақалпақ тилинде ондай бола бермейді [3:33].

Қарақалпақ тилине тән тағы бир өзгешелик фэйил анықлық мейилиндеги фэйилдің өткен мәхәл формасы арақалы да, сондай - ақ бұйрық мейилиндеги фэйилдің - айық, - ейик,- йық,- йик формалары арқалы да бериледи:

Gehen wir weiter! Қәне тағы жүрейик ! Wollen wir zuerst diese Übung machen!

Қәне алды менен усы шынығыуды ислеийк!

- Қайтайық, атамның қасына да барып кетейик, - деди Хасан.(О.Б. «Беруний»)

Жоқарыда айтып өткениміздей, немис хәм қарақалпақ тиллеріндеги тағы бир айырмашылық бұйрық формаларындағы биринши бет көпликте немис тилинде (Бизлер)-(Wir) бетлеу алмасығының қолланылыуы, ал қарақалпақ тилинде анық қолланылмауы, яғный шәрт емеслиги.

Немис тилинде бұйрық мәніси инфинитив ямаса партицип II арқалы билдирилгенде қарақалпақ тилине бұйрық мейилдеги фэйилдің екінши бет көплик санында ямаса бұйрық фэйили - син, - сын аффиксине ийе болған бұйрық формалар арқалы бериледи. Гәптердің бул түри еки тилде де қолланылады [4:34].

Nicht rauchen! Шылым шегилмесин! Nicht schießen! Атылмасын!

“Feuer einstellen! Feuer einstellen” schrie er kommandierend in seinem Ärger. (B.U)

Still gestanden! Тыныш! Тыныш турың! Тынышланың! Тыныш турылсын!

Еки тилде де бұйрық екінши бет арқалы үшінши бетке қарата айтылады. Бундай жағдайда бұйрық мейилдің фэйили немис тилинде модал фэйиллердің анықлық, шәрт мейилиндеги фор-

масы ямаса дус келген фейилдің конъюнктив формасы арқалы жасалып, қарақалпақ тилиндеги буйрық фейили – сын, - син аффикслери, сондай-ақ модаллық мәниге ийе болған буйрық формаларына сәйкес келеди.

Er soll kommen! Ол келсин ! Er komme!

Ол келсин !

Man trete ein! Кирсин !

Бурын айтылып өтилгендей, немис тилинде императивтің биринши бет бирлик формасы жоқ, ал қарақалпақ тилинде бул форма бар. Немис тилинде бул форма футурум II модал фейиллер хэм және презенс арқалы бериледи.

- Ich werde gehen und an der Tür des Padischahs kehren. Wenn sich der Padischah erkundigt, will ich um die Hand seiner Tochter anhalten (Karakalpakische Märchen.)

-Мен барып патшаның есигин сыпырайын. Патша хабарласкандай болса, қызын сорайын. («Қарақалпақ ертеклери»).

Аўызеки сөйлеу тилинде фейилден басқа сөз шақаллары арқалы да буйрық бериледи. Бундай жағдайда кескин буйырыу, кеңес, өтиниш мәни-лери аңлатылады. Бундай гәплердің интонациясы, көтеріңки тон шешиўши роль ойнайды. Бул айтқанларымыз еки тилде де немис хэм қарқалпақ тиллерине де тән кубылыс.

Vorwärts! Zurück! Ruhig! Алға! Тыныш!

Усылай етип, немис хэм қарақалпақ тиллеринде буйрық мейилдің жасалыуындағы уқсас хэм өзгешелик тәреплери бар екенлигин көрип өттик. Айтылған өзгешеликлер қарақалпақ оқыўшылары тәрепинен айырым қәтелерге жол қойыўға себепши болады. Бундай қәтелерди сапластырыу ушын көплеген шынығулар ислеу талап етиледди.

Әдебиятлар

1. Arsenjewa M. Grammatik den Deutschen Sprache. -М.: 1963.
2. Курбанбаев А. Немис хэм қарақалпақ тиллеринин салыстырмалы грамматикасы. (Синтаксис). -Нөкис: 1992.
3. Курбанбаев А. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. (Морфология) –Нукус: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

РЕЗЮМЕ

Мақолада немис ва қарақалпақ тилларидаги буйрық майли ясаилишидаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатлар ҳақида сўз юритилган, шунингдек, унда буйрық майли ҳақида тилшунос олимларнинг мулоҳазалари берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются соответствия и отличительные особенности образования повелительного наклонения в немецком и каракалпакском языках, а также приводятся мнения известных учёных-языковедов о повелительном наклонении.

SUMMARY

The article deals with the study of similar and distinguishing features of formation of Imperative mood in the German and Karakalpak languages. It also contains opinions of the famous scholars-linguists about Imperative mood.

ЭТНОТОПОНИМЛЕРДИ ҮЙРЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ

Т.Дж.Эназаров – профессор

Ўзбекистон миллий университети

А.Е.Есемуратов – үлкен илимий хызмеркер-излениўши

Б.Т.Бердиева - өз бетинше излениўши

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Key word: onomastics, toponomy, toponym, ethnonym, ethnotoponym, ethnonyms.

Өзбекстан хэм Қарақалпақстан топонимиясының бай хэм көп қырлы материалларын түрли территориялар бойынша топлау хэм изертлеу ислери бойынша көп ғана жумыслар әмелге асырылды.

Нәтийжеде, Өзбекстанның бир қатар ўәлаят хэм районларының топонимиясын тиллик, тарийхый этнографиялық хэм топологиялық көзқарастан анализлеуғе арналған көплеген монографиялар баспадан шығарылды, усы темаға тийисли бир неше кандидатлық хэм докторлық диссертациялары жазылды, топонимияның түсиндирме сөзликлери дүзилди. Соған қарамастан, өзбек ономастикасының барлық қурамалы хэм де әҳмийетли мәселелери үзил-кесил шешилген емес [1].

Өзбек этнонимиясы хэм соның ишинде қарақалпақ этнонимиясы, олар тийкарында пайда болған меншикли атлықлар топарын тарийхый-

этнографиялық, структура-семантикалық хэм этимологиялық қурылысы жағынан изертлеу әҳмийетли машқалалар қатарына киреди.

Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик материаллар елеге шекем монографиялық тәризде терең анализ етилген емес. Базы-бир илимий изертлеулерде бул мәселе улыўмалық тәризде үйренилген [2] ямаса топонимияға тийисли айырым жумысларда басқа машқалалар менен байланыслы үстиртин тилге алынған болса да, белгили бир территорияға тийисли болған этнонимлер хэм этнотопонимлер усы күнге дейин арнаўлы изертлеу объекти болған жоқ. Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жүзеге келиўинде үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хэм топонимлердің жасалыўында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өз ара мүнәсибети